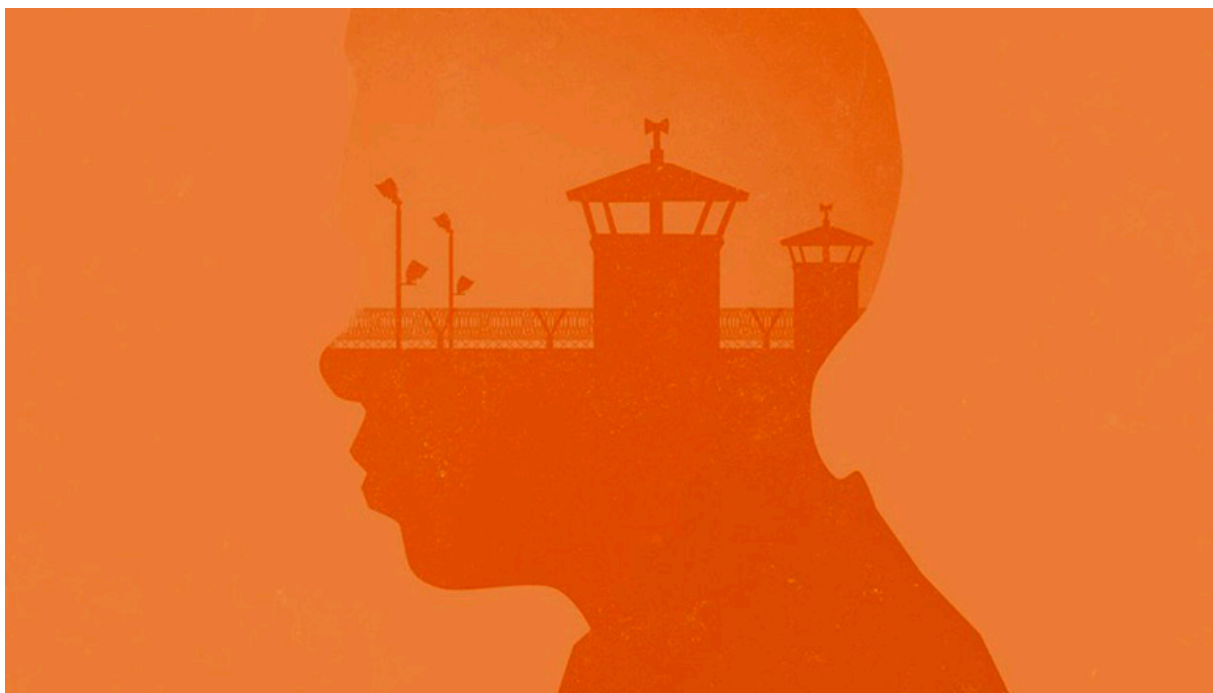

Η διεύρυνση των δικαιωμάτων των ανηλίκων υπόπτων ή κατηγορουμένων στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών, μετά τον Ν 4689/2020

Κώστας Κοσμάτος

Επ. Καθηγητής Νομικής ΔΠΘ

Αφιερώνεται στη μνήμη της Μαρίας Αναγνωστάκη, που μας έφυγε πρόωρα.

A. Εισαγωγικά.

Είναι γνωστό ότι το ποινικό δικονομικό δίκαιο των ανηλίκων δραστήων έχει ιδιαιτερότητες.¹ Η ανάγκη για ιδιαίτερη αντιμετώπιση της ανηλικότητας προκύπτει ευθέως από τις διατάξεις του Συντάγματός μας (άρθρο 21),² των Διεθνών Συμβάσεων που έχουν κυρωθεί από τη χώρα μας και έχουν (δυνάμει του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος) αυξημένη τυπική ισχύ (ενδεικτικά:

1. Βλ. αναλυτικά Κ. Κοσμάτου, *Δίκαιο Ανηλίκων. Θεωρία και Πράξη*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2020, σ. 209 επ.

2. Πρβλ. Α. Μάνεση, «Η πραγμάτωση της συνταγματικής προστασίας της ανήλικης νεότητας στο ισχύον δίκαιο», *Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής ΑΠΘ, Χαριστήρια στον Ι. Δελληγιάννη*, Μέρος 4, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 209 επ.

Ν 2101/1992³, Ν 2502/1997⁴, Ν 2462/1997), αλλά και των διεθνών κειμένων μη συμβατικού χαρακτήρα (οι «Κανόνες του Πεκίνου»,⁵ οι «Κατευθυντήριες γραμμές του Ριάντ»,⁶ οι «Κανόνες της Αβάνας»⁷) και έχει οδηγήσει τον Έλληνα νομοθέτη σε μια σειρά προβλέψεων που αποκλίνουν από τις γενικές διατάξεις.

Έτσι, με τον πρόσφατο Ν4689/2020 (ΦΕΚ Α' 103/27-5-2020) ενσωματώθηκε η Οδηγία (ΕΕ) 2016/800 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 11ης Μαΐου 2016 σχετικά με τις δικονομικές εγγυήσεις για τα παιδιά που είναι ύποπτοι ή κατηγορούμενοι στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών ή υπόκεινται σε διαδικασία ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, κατά τον Ν 3251/2004.⁸

Βασικές προβλέψεις του νέου νομοθετήματος είναι η ατομική αξιολόγηση των ανηλικών υπόπτων ή κατηγορουμένων, η πλήρης ενημέρωσή τους για τη σε βάρος τους ποινική διαδικασία, καθώς και ο τρόπος εξέτασής τους σε όλο το φάσμα της προδικασίας,

B. Η ατομική αξιολόγηση του ανηλίκου.

Στο πεδίο της προδικασίας, διαχρονικά ο Κώδικας Ποινικής Δικονομίας είχε εισαγάγει ειδική ρύθμιση για τους ανηλικούς για το στάδιο της ανάκρισης. Στο πλαίσιο αυτό, και ο ισχύων Κώδικας Ποινικής Δικονομίας (Ν 4620/2019) επανέλαβε στη διάταξη του άρθρου 239 παρ.

3. Πρβλ. Ε. Σταθουλοπούλου, «Εφαρμογή της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού κατά την ποινική δίκη του νεαρού παραβάτη: κεκτημένο και προοπτικές», στο Π. Ζαγούρα (επιμ.), *Διεπιστημονικότητα, διεισδυτικότητα και κοινωνική ένταξη του νεαρού παραβάτη*, Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2012, σ. 85 επ.· Π. Νάσκου-Περράκη/Κ. Χρυσόγονου/Χ. Ανθόπουλου (επιμ.), *Η Διεθνής Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού και η εσωτερική έννομη τάξη*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002.

4. Πρβλ. Φ. Σκορίνη-Παπαρρηγοπούλου, «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την άσκηση των δικαιωμάτων των παιδιών (νόμος 2502/1997). Παρουσίαση των βασικών σημείων και η σημασία της στο ισχύον ελληνικό δίκαιο», *Ελληνική Δικαιοσύνη* 2003, σ. 320 επ.

5. Που υιοθετήθηκαν από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 29.11.1985 (Απόφαση 40/33) και παρέχουν τις κατευθυντήριες αρχές για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ανηλικών δραστών. Βλ. αναλυτικά Ν. Κουράκη, *Δίκαιο παραβατικών ανηλικών*, Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2013, σ. 421 επ.

6. Πρόκειται για τις «Κατευθυντήριες γραμμές για την πρόληψη της παραβατικότητας των ανηλικών» που υιοθετήθηκαν από την Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 14.12.1990 (Απόφαση 45/112). Βλ. Α. Πιτσελά, *Η ποινική αντιμετώπιση της εγκληματικότητας των ανηλικών*, ζ' έκδ., Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2013, σ. 88.

7. Πρόκειται για τους «Κανόνες για την προστασία των ανηλικών που έχουν στερηθεί την ελευθερία τους» που υιοθετήθηκαν από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 14.12.1990 (Απόφαση 45/113). Βλ. αναλυτικά Α. Πιτσελά, «Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των νεαρών κρατουμένων στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών και του Συμβουλίου της Ευρώπης», *Υπεράσπιση* 2000, σ. 673 επ.

8. Πρβλ. αναφορές στην Οδηγία από Μ. Γασπαρινάτου, *Νεανική Παραβατικότητα & Αντεγκληματική Πολιτική*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2020, σ. 168 επ., και Κ. Κοσμάτου, *Δίκαιο Ανηλικών. Θεωρία και Πράξη*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2020, σ. 65, 223 επ.

2 εδ. β' και γ' ειδική πρόβλεψη για τους ανηλίκους κατηγορούμενους, τη διενέργεια ειδικής έρευνας («κοινωνικής έρευνας») για την ατομική, οικογενειακή, κοινωνική ζωή του ανηλίκου και την εν γένει προσωπικότητά του («... για την υγιεινή, την ηθική και τη διανοητική του κατάσταση, για την προηγούμενη ζωή του, για τις οικογενειακές συνθήκες και γενικά για το περιβάλλον του...»).

Με τον Ν 4689/2020, η παραπάνω ρύθμιση του άρθρου 239 ΚΠΔ καταργήθηκε (άρθρο 20), ενώ προβλέφθηκε (άρθρο 7) το «δικαίωμα του ανηλίκου σε ατομική αξιολόγηση» από την Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων και Κοινωνικής Αρωγής,⁹ μετά από γραπτή παραγγελία του αρμόδιου ανά στάδιο της ποινικής διαδικασίας, εισαγγελικού ή δικαστικού λειτουργού. Στόχο της ατομικής αξιολόγησης αποτελεί η σύνταξη έκθεσης κοινωνικής έρευνας, ως ιδιαίτερου αποδεικτικού μέσου,¹⁰ προς το Δικαστήριο Ανηλίκων για την προσωπικότητα του ανηλίκου για την εξατομικευμένη μεταχείρισή του.

Η ατομική αξιολόγηση (η οποία πρέπει να επικαιροποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της ποινικής διαδικασίας) συντελείται με τη συγκέντρωση όλων των αναγκαίων πληροφοριών αναφορικά με την προσωπικότητα, το οικονομικό, κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον, καθώς και την ψυχική, σωματική και διανοητική κατάσταση του ανηλίκου. Με τον τρόπο αυτό μπορούν να προσδιορίζονται, σε πρώιμο στάδιο, οι ειδικές ανάγκες του ανηλίκου ως προς την προστασία, την εκπαίδευση, την κατάρτιση και την ένταξή του, με στόχο τη λήψη ορθών αποφάσεων για εξειδικευμένη μεταχείριση και τη λήψη των κατάλληλων μέτρων.

9. Πρβλ. την έκδοση «Πρακτικός Οδηγός για το έργο των Επιμελητών Ανηλίκων και Επιμελητών Κοινωνικής Αρωγής», 2017, σε επιμέλεια της Γενικής Γραμματείας Αντεγκληματικής Πολιτικής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, και βλ. παρουσίασή του από Μ. Αναγνωστάκη, «Εγχειρίδιο για τους επιμελητές ανηλίκων και τους επιμελητές κοινωνικής αρωγής», *The Art of Crime*, Ηλεκτρονική έκδοση του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών, της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μάιος 2017, <https://theartofcrime.gr/%CE%B5%CE%B3%CF%87%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B9%CE%BF-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%82-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%AD%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B7%CE%BB%CE%AF/>. Για το θέμα, βλ. Μ. Αναγνωστάκη, «Η λειτουργία και το έργο των Υπηρεσιών Επιμελητών Κοινωνικής Αρωγής. Πορίσματα έρευνας», στο Μ. Γασπαρινάτου (επιμ.), *Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νέστορα Κουράκη*, Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 2016, σ. 2303 επ.· Δ. Κουτσουμάνη, «Ο ρόλος και η συμβολή της Υπηρεσίας επιμελητών ανηλίκων στην αντιμετώπιση της παραβατικότητας των ανηλίκων», στο Α. Πιτσελά (επιμ.), *Η αντιμετώπιση της θυματοποίησης και της εγκληματικότητας των ανηλίκων*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2013, σ. 101 επ.· Π. Ζαγούρα, «Ο εγκληματολόγος, επιμελητής ανηλίκων», στο Χ. Ζαραφονίτου (επιμ.), *Το επάγγελμα του εγκληματολόγου σήμερα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2012, σ. 194 επ.· Α. Πιτσελά / Α. Γιάγκου, «Η Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων σε ελληνογερμανική σύγκριση», στο Α. Πιτσελά (επιμ.), *Ο δρόμος προς τη Δικαιοσύνη. Συνέδριο προς τιμή του Ομ. Καθηγητή Στέργιου Αλεξιάδη*, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2012, σ. 103 επ.· Σ. Ευστρατιάδη, «Η υπηρεσία των Επιμελητών Ανηλίκων σε μετεξέλιξη και αναπροσαρμογή αρμοδιοτήτων», *ΠοινΔικ* 2005, σ. 902 επ.· Α. Τρωιάνου-Λουλά, *Η Υπηρεσία Επιμελητών των Δικαστηρίων Ανηλίκων*, Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999.

10. Πρβλ. ΑΠ 948/2016, και βλ. σχετικά Κ. Κοσμάτου, «Ο ρόλος των Επιμελητών Ανηλίκων στην ποινική δίκη των ανηλίκων. Παρατηρήσεις σε ΑΠ 948/2016», *The Art of Crime* 5, Νοέμβριος 2018, ηλεκτρονική έκδοση του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, <https://theartofcrime.gr/%CE%BF-%CF%81%CF%8C%CE%BB%CE%BF%CF%82-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%B7%CF%84%CF%8E%CE%BD-%CE%B1%CE%BD%CE%B7%CE%BB-%CE%AF%CE%BA%CF%89%CE%BD-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80/>.

Παράλληλα προβλέπεται η συγκρότηση Επιστημονικής Ομάδας Εκτίμησης Ανηλίκων Δραστών (με συμμετοχή παιδοψυχιάτρου, ψυχολόγου, κοινωνικού λειτουργού και επιμελητή ανηλίκων), η οποία συντάσσει έκθεση εκτίμησης, στις περιπτώσεις που η Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων και Κοινωνικής Αρωγής εκδώσει γνωμάτευση ότι απαιτείται εξειδικευμένη αξιολόγηση για την εκτίμηση της ψυχικής υγείας του ανηλίκου ή για τη διάγνωση διαταραχών εθισμού.¹¹ Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονιστεί ότι το έργο της Επιστημονικής Ομάδας Εκτίμησης αντικαθιστά, ως νεότερη και ειδικότερη νομοθετική ρύθμιση, την πρόβλεψη του άρθρου 123 παρ. 2 ΠΚ, σχετικά με την προηγούμενη διάγνωση και γνωμοδότηση από εξειδικευμένη ομάδα για την επιβολή των θεραπευτικών μέτρων.¹²

Οι παραπάνω εκθέσεις κοινωνικής έρευνας και εκτίμησης είναι απόρρητες, δεν επισυνάπτονται στη σχετική δικογραφία και λαμβάνουν γνώση τους μόνο οι αρμόδιες, ανά στάδιο ποινικής διαδικασίας, εισαγγελικές και δικαστικές αρχές, καθώς και ο ύποπτος ή κατηγορούμενος ανήλικος, εφόσον το αιτηθεί.

Σημειώνεται ότι η έννοια της «ατομικής αξιολόγησης» στην ελληνική έννομη ποινική τάξη προβλέφθηκε για πρώτη φορά στον Ν 4478/2017 (ΦΕΚ Α΄ 91/23-6-2017), με τον οποίο κυρώθηκε η Οδηγία 2012/29/ΕΕ για τη θέσπιση ελάχιστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, στο άρθρο 68 θεσπίζεται υποχρέωση για τις «*διωκτικές, εισαγγελικές και δικαστικές αρχές, ενώπιον των οποίων εκκρεμεί η υπόθεση, ενημερώνουν και παραπέμπουν το θύμα, κατόπιν αίτησής του, στις Υπηρεσίες Επιμελητών Ανηλίκων και Κοινωνικής Αρωγής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που διενεργούν εγκαίρως ατομική αξιολόγηση του θύματος για τον προσδιορισμό τυχόν ειδικών αναγκών προστασίας του, ώστε να εκτιμηθεί, αν, και σε ποιο βαθμό, το θύμα μπορεί να επωφεληθεί από ειδικά μέτρα προστασίας κατά τη διάρκεια της ποινικής διαδικασίας, όπως προβλέπεται στο άρθρο 69, προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος να υποστεί δευτερογενή και επαναλαμβανόμενη θυματοποίηση, εκφοβισμό και αντεκδίκηση*».

Πάντως, η μη ένταξη των διατάξεων αυτών στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (με την παράλληλη κατάργηση της διάταξης του άρθρου 239 παρ. 2 β΄ και γ΄ ΚΠΔ) φαίνεται ότι δημιουργεί συστηματικό κενό και μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση στον εφαρμοστή του δικαίου. Περαι-

11. Πάντως, και ...σύμφωνα με την πάγια ελληνική πραγματικότητα, στο άρθρο 7 παρ. 7 Ν 4689/2020 έχει προβλεφθεί ότι: «*Μέχρις ότου συγκροτηθούν οι Επιστημονικές Ομάδες Εκτίμησης, οι αρμοδιότητές τους ασκούνται από τις οριζόμενες, από τον αρμόδιο εισαγγελέα ή το δικαστήριο, δομές του Εθνικού Συστήματος Υγείας*».

12. «*Τα θεραπευτικά μέτρα διατάσσονται ύστερα από προηγούμενη διάγνωση και γνωμοδότηση από εξειδικευμένη ομάδα ιατρών, ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών, οι οποίοι κατά περίπτωση υπάρχουν σε Μονάδα του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ή σε ιατρικά κέντρα υγείας ή κρατικά νοσηλευτικά ιδρύματα*».

τέρω, η ρητή κατάργηση των διατάξεων του άρθρου 239 ΚΠΔ φαίνεται ότι δημιουργεί νομοθετικό κενό στις περιπτώσεις της εξέτασης των ανήλικων θυμάτων, σύμφωνα με την πρόβλεψη του άρθρου 227 ΚΠΔ, δεδομένου ότι η παρ. 7 της εν λόγω διάταξης προβλέπει την αναλογική εφαρμογή της ήδη καταργηθείσας παρ. 2 του άρθρου 239 ΚΠΔ («*Η διάταξη του άρθρου 239 παρ. 2 εφαρμόζεται ανάλογα και επί ανηλίκων θυμάτων των αναφερόμενων στην παρ. 1 πράξεων. Στην περίπτωση αυτή η κοινωνική έρευνα μπορεί να διεξαχθεί και από κοινωνικούς λειτουργούς δήμων ή νομαρχιών*»). Η παραπάνω αντινομία καλύφθηκε πρόσφατα με την τροποποίηση του άρθρου 227 παρ. 7 ΚΠΔ, με τον Ν 4855/2021¹³, καθώς προβλέφθηκε ότι: «Οι παρ. 2 και 3 του άρθρου 68 του ν. 4478/2017¹⁴ (ΦΕΚ Α΄ 91) εφαρμόζονται και στα ανήλικα θύματα των αναφερομένων στην παρ. 1 πράξεων».

Γ. Το δικαίωμα ενημέρωσης του ανηλίκου.

Όπως είναι γνωστό, στο άρθρο 95 του ΚΠΔ προβλέπεται το δικαίωμα σε ενημέρωση του υπόπτου ή του κατηγορουμένου, το οποίο συνίσταται στο δικαίωμα παράστασης με συνήγορο, συμπεριλαμβανομένης και της δωρεάν νομικής βοήθειας, στο δικαίωμα ενημέρωσης σχετικά με την κατηγορία, στο δικαίωμα διερμηνείας και μετάφρασης, και στο δικαίωμα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης.

Στο πεδίο των ανηλίκων υπόπτων ή κατηγορουμένων, στο άρθρο 4 Ν 4689/2020 επιχειρείται η διεύρυνση του δικαιώματος ενημέρωσής προς, πέραν των αναφερομένων στον Κώδικα Ποινι-

13. «Τροποποιήσεις του Ποινικού Κώδικα, του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και άλλες επείγουσες διατάξεις» (ΦΕΚ Α΄ 215//12-11-2021).

14. «2. Στην ατομική αξιολόγηση λαμβάνονται κυρίως υπόψη: α) τα προσωπικά χαρακτηριστικά του θύματος, όπως η ηλικία, η φυλή, το χρώμα, η θρησκεία, η εθνικότητα ή εθνοτική καταγωγή, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ταυτότητα ή τα χαρακτηριστικά φύλου ή η αναπηρία, το καθεστώς διαμονής ή κατοικίας, οι δυσκολίες επικοινωνίας, η σχέση συγγένειας ή έτερης άλλης εξάρτησης με τον δράστη, καθώς και το ιστορικό προηγούμενης θυματοποίησης, β) ο βαθμός της βλάβης που υπέστη το θύμα, το είδος, η σοβαρότητα και η φύση του εγκλήματος, ιδίως, τρομοκρατία, οργανωμένο έγκλημα, εμπορία ανθρώπων, βία λόγω φύλου, ρατσιστική βία, ενδοοικογενειακή βία, σεξουαλική βία ή εκμετάλλευση ή έγκλημα μίσους, γ) οι περιστάσεις του εγκλήματος. 3. Το ανήλικο θύμα χρήζει ειδικής ανάγκης προστασίας λόγω ιδιαίτερου κινδύνου να υποστεί δευτερογενή και επαναλαμβανόμενη θυματοποίηση, εκφοβισμό και αντεκδίκηση και για το σκοπό αυτό υποβάλλεται σε ατομική αξιολόγηση κατά την παράγραφο 1 του παρόντος από τα Αυτοτελή Γραφεία Προστασίας Ανήλικων Θυμάτων της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλίκων και Κοινωνικής Αρωγής του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, και όπου δεν υπάρχουν, από τα Αυτοτελή Γραφεία Επιμελητών Ανηλίκων και Κοινωνικής Αρωγής, σε συνεργασία με ειδικό παιδοψυχολόγο ή παιδοψυχίατρο των δομών ψυχικής υγείας και σε περίπτωση έλλειψής τους, ψυχολόγο ή ψυχίατρο και αποφασίζεται αν και σε ποιο βαθμό επωφελείται από τα ειδικά μέτρα του άρθρου 69. Η ατομική αξιολόγηση των ανήλικων θυμάτων διενεργείται από τα Τμήματα Επιμελητών Κοινωνικής Αρωγής και τα Αυτοτελή Γραφεία Επιμελητών Ανηλίκων και Κοινωνικής Αρωγής της ως άνω Υπηρεσίας του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η ατομική αξιολόγηση από τα ως άνω Αυτοτελή Γραφεία ασκείται από τους επιμελητές κάθε κλάδου ανάλογα με την ηλικία του θύματος».

κής Δικονομίας. Προς τούτο, προβλέπεται σε όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας η άμεση ενημέρωση του ανηλίκου σχετικά με τα δικαιώματά του και τη διεξαγωγή της σε βάρος του διαδικασία, με έγγραφη πιστοποίηση ότι ο ανήλικος έλαβε πλήρη γνώση των προβλεπόμενων δικαιωμάτων του σε γλώσσα απλή και κατανοητή για τον ίδιο.¹⁵ Προς τούτο, συνεκτιμώνται η ηλικία, η ωριμότητα, οι πνευματικές και διανοητικές ικανότητες, το μορφωτικό επίπεδο, η γλωσσική επάρκεια, τυχόν προβλήματα ακοής ή όρασης, καθώς και η έντονη συναισθηματική φόρτιση του ανηλίκου. Παράλληλα προβλέπεται και η παροχή στον ανήλικο ύποπτο ή κατηγορούμενο σχετικού οδηγού των δικαιωμάτων του (άρθρο 4 παρ. 2), με τον οποίο θα πρέπει να εξηγούνται τα δικονομικά στάδια της διαδικασίας και τα δικαιώματα που παρέχονται σε καθένα από τα στάδια αυτά.

Το δικαίωμα ενημέρωσης προβλέπεται από το στάδιο στο οποίο ο ανήλικος πληροφορείται ότι είναι ύποπτος ή κατηγορούμενος (άρθρο 4 παρ. 1 Α), από την άσκηση της ποινικής δίωξης και πριν από την απαγγελία της κατηγορίας, και κατά τον χρόνο που αποφασίζεται η προσωρινή του κράτηση.

Ειδική μνεία γίνεται επίσης στο δικαίωμα να λαμβάνουν οι ανήλικοι που είναι ύποπτοι ή κατηγορούμενοι για την τέλεση αξιόποινης πράξης άμεση συνδρομή δικηγόρου αμέσως μόλις συλληφθούν (άρθρα 6 και 16),¹⁶ και σε κάθε περίπτωση πριν εξεταστούν από τις διωκτικές, εισαγγελικές ή δικαστικές αρχές, κατά τη διενέργεια κάθε ανακριτικής πράξης. Η συνδρομή από δικηγόρο περιλαμβάνει το δικαίωμα κατ' ιδίαν (απόρρητης) επικοινωνίας του ανηλίκου με τον δικηγόρο που τον εκπροσωπεί με κάθε πρόσφορο μέσο, πριν από την εξέτασή του από τις διωκτικές, εισαγγελικές ή δικαστικές αρχές, την παράσταση του δικηγόρου κατά τη διάρκεια της εξέτασης του ανηλίκου από τις ανακριτικές αρχές, την παράσταση του δικηγόρου κατά τη διενέργεια ανακριτικών πράξεων, όπως η προσέλευση προσώπων για αναγνώριση, η κατ' αντιπαράσταση εξέταση, η αναπαράσταση του εγκλήματος. Μάλιστα, για την ικανοποίηση

15. Πρβλ. γενικότερα για το θέμα της διερμηνείας ΑΠ 729/2020: «Από το τέταρτο εδάφιο της πρώτης παραγράφου της διάταξης του άρθρου 233 Κ.Π.Δ. και κατ' επιταγή της τέταρτης παραγράφου του δευτέρου άρθρου της Οδηγίας 2010/64/ΕΕ, προκύπτει ότι θεσμοθετείται η υποχρέωση του εξετάζοντος τον κατηγορούμενο, σε οποιοδήποτε στάδιο της ποινικής διαδικασίας, να διακριβώσει, με κάθε πρόσφορο μέσο, εάν ο τελευταίος ομιλεί ή τουλάχιστον κατανοεί επαρκώς την ελληνική γλώσσα, ώστε να κρίνει περαιτέρω εάν συντρέχει ανάγκη διορισμού διερμηνέα-μεταφραστή. Η πρόβλεψη αυτή ανέτρεψε την προηγούμενη άποψη κατά την οποία, προκειμένου να θεμελιωθεί απόλυτη ακυρότητα, κατ' άρθρο 171 παρ. 1δ του Κ.Π.Δ. από την μη παροχή διερμηνείας στον κατηγορούμενο, έπρεπε να αποδεικνύεται από τα πρακτικά της δίκης, ότι αυτός κατέστησε γνωστό στο δικαστήριο ότι αγνοεί ή δεν κατανοεί επαρκώς την ελληνική γλώσσα».

16. Πρβλ. την Οδηγία 2013/48/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 22ας Οκτωβρίου 2013, σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας και διαδικασίας εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, καθώς και σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης τρίτου προσώπου σε περίπτωση στέρησης της ελευθερίας του και με το δικαίωμα επικοινωνίας με τρίτα πρόσωπα και με προξενικές αρχές κατά τη διάρκεια της στέρησης της ελευθερίας: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=CELEX%3A32013L0048>

του δικαιώματος συνδρομής από δικηγόρο προβλέπεται ότι σε περίπτωση που δεν παρίσταται δικηγόρος οι αρμόδιες διωκτικές, εισαγγελικές ή δικαστικές αρχές αναβάλλουν την εξέταση του ανηλίκου ή τη διενέργεια άλλης ανακριτικής πράξης ή πράξης συλλογής αποδεικτικών στοιχείων για εύλογο χρονικό διάστημα, είτε προκειμένου να αναμείνουν τον διορισμό δικηγόρου, είτε προκειμένου να εξασφαλίσουν δικηγόρο για τον ανήλικο, όταν αυτός δεν έχει διορίσει δικηγόρο της επιλογής του (άρθρο 6 παρ. 7).

Σημειώνεται ότι η συνδρομή δικηγόρου είναι υποχρεωτική στις περιπτώσεις λήψης απολογίας του ανηλίκου ενώπιον του ανακριτή, καθώς στη συνέχεια λαμβάνεται απόφαση σχετικά με τη στέρηση ή μη της ελευθερίας του (άρθρο 6 παρ. 5). Στο πλαίσιο αυτό, ο ανακριτής έχει την υποχρέωση να διορίσει αυτεπαγγέλτως συνήγορο, στην περίπτωση που ο ανήλικος ή ο ασκών τη γονική μέριμνα αυτού δεν έχει διορίσει δικηγόρο επιλογής του (άρθρο 6 παρ. 6).

Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε επίσης ότι στο δικαίωμα ενημέρωσης περιλαμβάνονται επίσης:

α) Το δικαίωμα ενημέρωσης του ασκούντος τη γονική μέριμνα του ανηλίκου (άρθρο 5 παρ. 1), ή άλλου ενηλίκου που ορίζεται από τον ανήλικο, εφόσον γίνει δεκτός από τις αρμόδιες αρχές (άρθρο 5 παρ. 2) και στον βαθμό που η ενημέρωση στον ασκούντα τη γονική μέριμνα είναι ανέφικτη, ή αντιβαίνει στο συμφέρον του ανηλίκου,¹⁷ ή μπορεί να θέσει σε σοβαρό κίνδυνο την ποινική διαδικασία. Πάντως, στις περιπτώσεις αυτές ορίζεται τρίτο πρόσωπο, το οποίο μπορεί να είναι εκπρόσωπος αρχής ή φορέα, δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, που αναλαμβάνει την ευθύνη για την προστασία ή εν γένει την προάσπιση δικαιωμάτων των ανηλίκων. Παράλληλα, προβλέπεται το δικαίωμα συνοδείας του ανηλίκου από τον ασκούντα τη γονική του μέριμνα ή από άλλον ενήλικο (άρθρα 5 παρ. 2 και 14 παρ. 2), σε όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας. Είναι προφανές ότι στόχος των ρυθμίσεων αυτών είναι αρχικά η διασφάλιση της βέβαιης και αποτελεσματικής ενημέρωσης του ανηλίκου για όλες τις πτυχές της σε βάρος του ποινικής διαδικασίας και η ακώλυτη άσκηση των δικαιωμάτων που παρέχει ο νόμος. Στο πλαίσιο αυτό, η ύπαρξη ενός έμπιστου (προς τον ανήλικο) ενηλίκου, που θα ενημερωθεί και θα ενημερώσει υπεύθυνα και ουσιαστικά τον ανήλικο για την άσκηση των δικαιωμάτων του, αποτελεί ασφαλιστική δικλείδα για την πλήρη ενημέρωσή του, τον συνυπολογισμό των ειδικών αναγκών και της ευαλωτότητας του ανηλίκου για την λήψη ορθών αποφάσεων, και προκειμένου να διασφαλισθούν ο δίκαιος χαρακτήρας της διαδικασίας και η αποτελεσματική άσκηση των δικαιωμάτων του.¹⁸ Σημειώνεται ότι αντίστοιχη διάταξη, σχετικά με την ενημέρωση του ασκούντος

17. Πχ. ο ασκών τη γονική μέριμνα να έχει συμμετοχή στην πράξη για την οποία κινείται η ποινική διαδικασία σε βάρος του ανηλίκου.

18. Πρβλ. ρητές αναφορές στην Οδηγία (ΕΕ) 2016/800, στοιχεία 18, 22, 23, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/>

τη γονική μέριμνα, προβλέπεται στο άρθρο 54 παρ. 2 Ν 4478/2017 για τις περιπτώσεις των ανηλίκων θυμάτων.

β) Το δικαίωμα προστασίας της ιδιωτικής ζωής του ανηλίκου (άρθρο 13). Στο πλαίσιο αυτό τονίζεται η κεκλεισμένων των θυρών διαδικασία, η προστασία από παράνομη επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων του, ενώ προβλέπεται ρητά η απαγόρευση όχι μόνο της μετάδοσης από τα ΜΜΕ και το διαδίκτυο της δίκης ενώπιον του Δικαστηρίου Ανηλίκων, αλλά και η κινηματογράφηση ή μαγνητοσκόπηση ή μαγνητοφώνηση ή φωτογράφιση των ανηλίκων που εμφανίζονται ενώπιον των διοικητικών, εισαγγελικών, δικαστικών και λοιπών αρχών.

Η ρύθμιση αυτή δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως ευχή, καθώς η παρ. 5 του άρθρου 13 προβλέπει ιδιαίτερες ποινικές κυρώσεις στις περιπτώσεις παράβασης των παραπάνω. Είναι πράγματι απολύτως αναγκαία η προστασία της ιδιωτικής ζωής του ανηλίκου που εμπλέκεται σε ποινικές διαδικασίες, με στόχο τη μη δημοσιοποίηση των στοιχείων του, ιδίως λόγω της πρόδηλης ευάλωτης θέσης του ανηλίκου, σε συνδυασμό με τα στιγματιστικά για τον ανήλικο αποτελέσματα που έχει η δημοσιοποίηση των στοιχείων του από τα μέσα ενημέρωσης.¹⁹

Δ. Η «ειδική» εξέταση του ανηλίκου.

Ουσιαστική καινοτομία στο πεδίο της προδικασίας αποτελεί ο τρόπος εξέτασης του ανηλίκου υπόπτου ή κατηγορουμένου. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 9 του Ν 4689/2020, προβλέπεται ότι η εξέτασή του καταχωρίζεται σε ηλεκτρονικό οπτικοακουστικό μέσο στις περιπτώσεις εγκλημάτων που «αναφέρονται στα άρθρα 322, 323Α, 324, 336, 337, 338, 339, 342, 345, 348, 348Α, 348Β, 348Γ, 349, 351Α του ΠΚ, καθώς και στα άρθρα 29 παράγραφοι 5 και 6 και 30 του ν. 4251/2014, ως ισχύουν, ή για πράξη την οποία, αν τελούσε ενήλικος, θα ήταν κακούργημα απειλούμενο με την ποινή της ισόβιας κάθειρξης, ανεξαρτήτως εάν ο ανήλικος παρίσταται ή μη με δικηγόρο ή έχει στερηθεί ή μη την ελευθερία του, υπό την προϋπόθεση ότι πρωταρχική σημασία δίνεται πάντοτε στο υπέρτατο συμφέρον του ανηλίκου. Β) όταν δεν παρίσταται δικηγόρος, γ)

[TXT/?uri=celex%3A32016L0800](https://www.celex.europa.eu/uri=celex%3A32016L0800).

19. Πρβλ. Γ. Μόσχου, «Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, ηθικοί πανικοί και δικαιώματα του παιδιού», στο Β. Καρύδη/Α. Χουλιάρη (επιμ.), *Ηθικοί Πανικοί, Εξουσία και Δικαιώματα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2015, σ. 261 επ.; Χ. Κωνσταντινίδου, *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των μεταναστών στο αθηναϊκό Τύπο*, Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001· Α. Κουκουτσάκη, «Εγκληματικό στερεότυπο και ΜΜΕ. Ιδεολογίες του εγκλήματος και το θέμα της κοινωνικής συναίνεσης», *Αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη: Εγκληματίες και θύματα στο κατόφλι του 21ου αιώνα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2000, σ. 445 επ.; Σ. Αλεξιάδη, «Το δικαστικό ρεπορτάζ στα μέσα μαζικής ενημέρωσης», στο G.Bemman/Κ.Δ.Σπινέλλη (επιμ.), *Ποινικό Δίκαιο, Ελευθερία, Κράτος Δικαίου, Τιμητικός Τόμος για τον Γ.-Α. Μαγκάκη*, Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 591 επ.; Ε. Λαμπροπούλου, *Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα ΜΜΕ. Η περίπτωση της βίας και της εγκληματικότητας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997· Γ. Πανούση, «Το εγκληματικό στερεότυπο: κοινωνικό δηλητήριο, δια του τύπου διοχετεύμενο;», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 74, 1989, σ. 72 επ.

όταν το παιδί έχει στερηθεί την ελευθερία του». Η αντίληψη του ανηλίκου, η μειωμένη ωριμότητά του, η ικανότητα να κατανοήσει πλήρως και αληθώς το περιεχόμενο των ερωτήσεων, η «γλώσσα» του σώματός του κατά την περιγραφή, αποτελούν μερικές από τις ιδιαιτερότητες που συνηγορούν στην αναγκαιότητα ειδικής καταγραφής της εξέτασης του ανηλίκου υπόπτου ή κατηγορουμένου.²⁰ Η σπουδαιότητα λοιπόν της πρόβλεψης αυτής είναι αυτονόητη: η διασφάλιση της πραγματικής αποτύπωσης της θέσης και των ισχυρισμών του ανηλίκου θα πρέπει να αποτελεί ουσιαστική προτεραιότητα για την υλοποίηση μιας δίκαιης δίκης. Για την υλοποίηση της εν λόγω ρύθμισης, είναι αυτονόητο ότι απαιτείται όχι μόνο η κατάλληλη υλικοτεχνική υποδομή, αλλά και η αναγκαία εκπαίδευση και επιμόρφωση των παραγόντων της ανακριτικής διαδικασίας.

Σημειώνεται ότι στη διάταξη του άρθρου 227 παρ. 4 ΚΠΔ²¹ προβλέπεται η καταχώρηση σε ηλεκτρονικό οπτικοακουστικό μέσο των καταθέσεων των ανηλίκων μαρτύρων-θυμάτων προσβολής προσωπικής και γενετήσιας ελευθερίας (για τις περιπτώσεις των άρθρων 323 Α παρ. 4, 324, 336, 337 παρ. 3, 338, 339, 342, 343, 345, 348, 348Α, 348Β, 348Γ, 349, 351 ΠΚ και 29 παρ. 5 και 6 και 30 του ν. 4251/2014). Όμοια πρόβλεψη υπάρχει και στο άρθρο 228 παρ. 3 ΚΠΔ, αναφορικά με την κατάθεση μαρτύρων-θυμάτων εμπορίας ανθρώπων.

Για την πληρότητα της ρύθμισης αυτής, η εξέταση των ανηλίκων υπόπτων ή κατηγορουμένων θα πρέπει να έχει περαιτέρω ειδικά χαρακτηριστικά, προσαρμοσμένα στις ιδιαιτερότητες της ανηλικότητας που έχουν σχέση με τον χώρο που διεξάγεται, αλλά και τον τρόπο που υποβάλλονται οι ερωτήσεις στον ανήλικο. Έτσι, η εξέταση των ανηλίκων υπόπτων ή κατηγορουμένων, θα πρέπει να διεξάγεται δυνάμει ειδικού πρωτοκόλλου δικανικής εξέτασης από επαγγελματίες με ουσιαστική εκπαίδευση, σε κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους για τις ανάγκες της ηλικίας του εξεταζόμενου, σε αντιστοιχία με τις προβλέψεις του Ν 4478/2017 για την εξέταση των ανηλίκων θυμάτων.²²

20. Για το θέμα, βλ. αναλυτικά Ο. Θεμελή, *Τα παιδιά καταθέτει. Η δικανική εξέταση ανηλίκων μαρτύρων, θυμάτων σεξουαλικής κακοποίησης*, Τόπος, Αθήνα 2014.

21. Πρβλ. ΓνωμοδΕισΑΠ 1/2021 (Γ. Αδειλίνη) «Ερωτήματα σχετικά με ανακύπτοντα προβλήματα στη εφαρμογή του άρθρου 227 του Κ.Π.Δ.».

22. Πρβλ. την Υπουργική Απόφαση Αριθμ. 7320/2019 (ΦΕΚ Β' 2238/10-6-2019), «Ρύθμιση θεμάτων λειτουργίας των Αυτοτελών Γραφείων Προστασίας Ανηλίκων Θυμάτων "Σπίτι του Παιδιού" - Δομημένο πρωτόκολλο εξέτασης ως μάρτυρα του ανήλικου θύματος». Για το θέμα, βλ. αναλυτικά σε Ο. Θεμελή, «Το πρωτόκολλο δικανικής συνέντευξης ανηλίκων θυμάτων κακοποίησης: όταν η Εγκληματολογία συναντά την Ψυχολογία» (καθώς και τις εκεί αναφορές), *The Art of Crime*, Νοέμβριος 2019, ηλεκτρονική έκδοση του Εργαστηρίου Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, <https://theartofcrime.gr/%CF%84%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CF%8C%CE%BA%CE%BF%CE%BB%CE%BB%CE%BF-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%85%CE%BE%CE%B7%CF%82/>.

E. Η έννομη συνέπεια από την παραβίαση των δικαιωμάτων των ανηλίκων.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι πρόκειται για μια ουσιαστική νομοθετική πρωτοβουλία, με στόχο να ενδυναμώσει τα δικαιώματα των ανηλίκων υπόπτων ή κατηγορουμένων, η οποία κυριαρχείται από τις Κατευθυντήριες γραμμές της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης για μια «φιλική δικαιοσύνη προς τα παιδιά»²³, που εγκρίθηκαν από την Επιτροπή Υπουργών στις 17 Νοεμβρίου 2010 και επιδιώκουν να διασφαλίσουν τον πλήρη σεβασμό όλων των δικαιωμάτων των παιδιών που αναφέρονται στην πληροφόρηση, την αντιπροσώπευση, τη συμμετοχή και την προστασία τους.

Είναι εμφανές ότι σκοπός της κυρωθείσας Οδηγίας²⁴ είναι η ενδυνάμωση των δικονομικών δικαιωμάτων των ανηλίκων, η οποία συντείνει στην υλοποίηση της έννοιας της δίκαιης δίκης, σύμφωνα με το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ. Συνεπώς, η παραβίαση των παραπάνω διατάξεων του Ν 4689/2020 σχετικά με τα δικαιώματα ατομικής αξιολόγησης και ενημέρωσης των ανηλίκων υπόπτων ή κατηγορούμενων, καθώς και το νέο προβλεπόμενο τρόπο εξέτασής τους, μπορεί να θεμελιώσει λόγο απόλυτης ακυρότητας της διαδικασίας, σύμφωνα με την διάταξη του άρθρου 171 παρ. 1δ του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, καθώς αναφέρεται στην «*εκπροσώπηση και την υπεράσπιση του κατηγορουμένου ή του προσώπου στο οποίο αποδίδεται η πράξη κατά την προκαταρκτική εξέταση και την άσκηση των δικαιωμάτων που τους παρέχονται από τον νόμο, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και τον Χάρτη Θεμελιωδών Ελευθεριών της Ε.Ε.*».

ΣΤ. Αντί επιλόγου.

Η θέσπιση του Ν 4689/2020, σχετικά με την ενσωμάτωση της Οδηγίας (ΕΕ) 2016/800, δεν μπορεί –αρχικά– παρά να χαιρετιστεί. Οι αβλεψίες που εντοπίστηκαν θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με τη συστηματική ένταξη των παραπάνω διατάξεων στον ισχύοντα Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, προκειμένου να διευκολυνθεί η εφαρμογή του νέου νομοθετήματος. Περαιτέρω, η ενσωμάτωση αντίστοιχων διατάξεων με αυτές που έχουν προβλεφθεί για τα ανήλικα θύματα

23. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice, 2012, <https://www.coe.int/web/children/child-friendly-justice>.

24. «Σκοπός της παρούσας οδηγίας είναι η θέσπιση δικονομικών εγγυήσεων που θα εξασφαλίζουν ότι τα παιδιά, δηλαδή άτομα κάτω των 18 ετών, που είναι ύποπτοι ή κατηγορούμενοι στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών, είναι ικανά να κατανοούν και να παρακολουθούν την εν λόγω διαδικασία και να ασκούν το δικαίωμά τους σε δίκαιη δίκη, και θα προλαμβάνουν την υποτροπή των παιδιών και θα προωθούν την κοινωνική τους ένταξη».

(με τον Ν 4478/2017) μπορεί να ολοκληρώσει μια νομοθετική πρόταση με βασικό άξονα την προστασία της ανηλικότητας και την πλήρη διασφάλιση των ανηλικών υπόπτων ή κατηγορουμένων.

Η εφαρμογή, ωστόσο, των νέων αυτών διατάξεων απαιτεί σίγουρα την αναγκαία υλικοτεχνική υποδομή, αλλά και την ιδιαίτερη επιμόρφωση όλων των εμπλεκομένων στην ποινική διαδικασία, με οργανωμένη και τακτική εκπαίδευση όλων των επαγγελματιών (αστυνομικών, εισαγγελέων, δικαστών, δικηγόρων, επιμελητών ανηλικών και κοινωνικής αρωγής, πραγματογνομώνων).

Θεωρώντας ότι τόσο η Πολιτεία όσο και οι συλλειτουργοί της δικαιοσύνης θα σταθούν στο ύψος τους, αναμένουμε την ουσιαστική εφαρμογή των παραπάνω διατάξεων και όχι μόνο μια τυπική ενσωμάτωση άλλης μίας ευρωπαϊκής Οδηγίας.²⁵

25. Πρβλ. το Πόρισμα του Συνηγόρου του Παιδιού, τον Σεπτέμβριο του 2020, για τη μη ουσιαστική λειτουργία της δομής Αυτοτελή Γραφεία Προστασίας Ανήλικων Θυμάτων «Σπίτι του Παιδιού», που προβλέφθηκε με το Ν 4478/2017, στο οποίο σημειώνεται: «παρά την αναγκαιότητα και την αδιαμφισβήτητη σημασία του εγχειρήματος, 3 χρόνια μετά την θέσπιση τους, ούτε ένα από τα 5 προβλεπόμενα από το νόμο Αυτοτελή Γραφεία Προστασίας Ανήλικων Θυμάτων “Σπίτι του Παιδιού” δεν λειτουργεί, ούτε έχει προσδιοριστεί το χρονοδιάγραμμα ολοκλήρωσης των προβλεπόμενων διαδικασιών για την έναρξη της λειτουργίας τους», <https://www.synigoros.gr/resources/011020-porisma-spiti-toy-paidioy.pdf>.